

Əvvəli ötən sayımızda

Parlamentin iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşov Parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün Parlamentə Həsən bəy Ağayev sədrlik etdi. 1919-cu ilin axırına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil etdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qrupların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: «Müsavət» və biterəflər fraksiyası-38 nəfər, «İttihad»-13 nəfər, «Əhram»-6 nəfər, «Sosialistlər» bloku-13 nəfər, partiyasızlar-4 nəfər, müstəqillər-3 nəfər, «Rus-slavyan cəmiyyəti» fraksiyası-5 nəfər, erməni fraksiyası-5 nəfər, «Daşnakıyın» fraksiyası-6 nəfər, «Azlıqda qalan mülkətlər» fraksiyası-4 nəfər (5).

AXC-nin parlamentlik tarixi 1918-ci il dekabrın 7-dən, 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da, son iclas 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdu. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-ə yaxını qəbul edilmişdi. Bütün bu iclaslarda Parlament, İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadiq qalaraq və konkret tarixi şəraitə nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqqı və azadlığının doğun təmin olduğunu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədli dəşyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi. AXC "Türkməşmək, Müasirəşmək, İslamlaşmaq" ideyası və prinsiplərini əsas olaraq götürmüşdü. Hökumət tərəfindən 24 iyun 1918-ci ildə əvvəlcə, üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Daha sonra 9 noyabr 1918-ci ildə isə həmin bayraq üç rəngli-mavi, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət olan bayraqa əvəz olundu. 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun imzalandı (6). Fəqət, milli dilcə mövcud kədr yətsizliyini nəzərə alaraq, dövlət icarələrində dəxli olmaq üzrə bir çox yerdə müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə etmə hüququ verildi. Hökumətin aldığı qərar ilə Azərbaycan qadını dövlət idarəçiliyinə cəlb edildi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox müəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. 26 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. Avqustun 11-də isə ümumi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdü Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağrıldı. Sentyabr ayının 1-də isə Hərbi Nazirliyin yaradılması ilə əlaqədar qərar qəbul olundu. Həmin il dekabr ayının 25-də general Səmədağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliəğa Şixinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sulkeviç isə baş qarargah reisi təyin edildilər. Nizami ordu qurmaq məqsədli ilə büdcədən 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Xalqın da fədakarlığı ilə 1920-ci il yanvar ayında ordu quruculuğu işi tamamlanmış və Azərbaycan 30 min piyada, 10 min süvarilərdən təşkil edilən, 40 min nəfərlik nizami orduya sahib olmuşdu.

Azərbaycan dinç, mədəni, qonaqpərvər, çox millətli və çox mədəniyyətli bir cəmiyyətdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Qafqazın və dünyanın mədəni ölkələrindən hesab olunur. Cümhuriyyət dövründə də multikultural dəyərlər qorunmuş və qanunlarda dəstəklənmişdir. 21 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan parlamenti "Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə Seçkilər Haqqında Əsasnamə"sinə tövsiyə etdi. Əsasnamə 4 fəsildən və 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə əsasən, Müəssisələr Məclisinə seçkilərdən dinindən, cinsindən, milliyyətinə aslı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Azərbaycan vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Dünya tarixi üçün mühüm sayılan hadisə isə, Türk Dünyasında və Məşriqin Aləmində, ilk dəfə qadına seçmək və seçilmək hüququ verən ölkə Azərbaycan idi. Dünya ilə müqayisədə isə ABŞ, Almanya, Fransa və İsveçrədən əvvəl Azərbaycan qadına seçmə və seçilmə hüququ vermişdi. Eyni il

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruluş və fəaliyyətinin siyasi, sosial və tarixi aspektlərdən təhlili

avqust ayının 11-də parlamentdə qəbul edilən "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanuna görə; "Özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbələri, milli və dini mənsubiyyətindən aslı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunur" deyilirdi. Çox müəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hökumət elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Orta tədris məktəblərinin yansı milliləşdirildi və məktəblərdə milli tarix tədris olunmağa

təcisində Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təklifini İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzon irəli sürdü (9).

Bundan bir müddət sonra yanvarın 11-də müttəfiqin Ali Şurası Lord Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın tanınması ilə əlaqəli qərar qəbul etdilər. "Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan dövlətini dərkədo tanıyır, məzmunlu qərar 11 yanvar 1920-ci ildə verildi. Bu tarixi hadisə Azərbaycan dövlət və xalq tərəfindən sevinclə qarşılandı və dövlət bədri ilə qeyd olundu.

başladı (7). Məktəblərdə Azərbaycan dili məcburi tədris dili hesab edildi. Ölkədə müxtəlif dərəcəli məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılırdı. Xəstəxanalar tikilir, kənd yerlərində feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılaraq, xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. 1919-cu il martın 7-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankı təşkil edildi. 1919-cu il 30 sentyabr tarixində isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı oldu.

1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qanun qəbul olundu. Daxilə noyabr ayının 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul edilməsində mühüm hadisə idi. Dövlət hesabına yüze yaxın gənc ali təhsil almaq üçün Türkiyə və Avropanın müxtəlif universitetlərinə göndərildi. 1919-cu ilin oktyabr ayında mətbuat azadlığı elan edildi. Daxilə və xarici ticarətə dirçəltmək məqsədli 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi. Həmin il oktyabrın 30-da isə ticarət donanmasının fəaliyyətli bərpa olundu və 1919-cu ilin yay ayında Bakını tərk edən ingilislər hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdilər və bu verilən gəmilər hesabına Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı. AXC hökuməti ölkənin başı üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sona çatdırmaq məqsədli, gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması sahəsində böyük iş apardı. Bununla bağlı olaraq Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətini göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə olduğu müddətdə araya konfrans üçün gələn İran heyəti ilə 1 noyabr 1919-cu ildə müstəqilliyin tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması ilə bağlı müqavimət imzalamışdır. Parisdə səkkiz ay davam edən mübarizə nə-

Azərbaycan hökumətinin daim diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Cümhuriyyətin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr sərhəd ərazisi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Azərbaycan əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi. Ölkə əhalisinin 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi. Apanlar çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin "Böyük Ermənistan" qurmaq arzusu ilə özünün olmayan torpaqlarla bağlı ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal vəziyyətə salmaq mümkün olmadı (8). Cümhuriyyət dövründə qonşu İranda da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan hökuməti daxildə quruculuq işləri ilə yanaşı beynəlxalq aləmdə də tanınmışdır. Fəqət, buna baxmayaraq şimal qonşusu olan Rusiya ilə münasibətlər gərgin olaraq qalırdı. 1920-ci il yanvar, fevral və mart aylarında Sovet Rusyanın xarici işlər komissarı Georgiy Çiçerin göndərdiyi notalar ilə Azərbaycan hökumətinə Denikin əleyhinə hərbi ittifaq təklif etmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri F. X. Xoyski isə verdiyi cavab notasında Denikinlə mübarizə Rusyanın daxili işi olduğunu və Azərbaycanın buna qarşımaq niyyətində olmadığını bildirmiş və hər notaya cavabında da Sovet hökumətindən Azərbaycanın müstəqilliyini qeyri-şərtsiz tanınmasını istəmişdi (10). Sovet Rusya Azərbaycan ordusunu Denikinlə müharibəyə cəlb edərək zəiflədib, Cümhuriyyəti yıxma planı nəticəyə qalınca, digər planlarını həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan qarşı müdaxilə ərəfəsində Sovet hökuməti öz hərəkatlarını Azərbaycanadakı daşnak və bolşeviklər ilə sıx əlaqələndirirdi. Meh, Moskvanın təhrik ilə daşnaklar və bolşeviklər 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbə-

sərdə qiyam qaldırdılar. Bolşevik planının bir hissəsi olan bu qiyamların qarşısını almaq məqsədli ilə Azərbaycan hökuməti özünün əsas qüvvələrini qiyamçılara qarşı göndərməli oldu ki, bununla da XI qırmızı ordunun bilavasitə hücumu ərəfəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı (11). Digər tərəfdən isə, bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək ölkənin daxilində Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik təbliğatını daha da gücləndirir və hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdə günahlandırılırdı.

1920-ci ilin aprelinde Denikin qoşunlarının məğlub edən XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərinə qıxdılar. 1920-ci il aprelin 15-də F.X.Xoyskinin Çiçerine göndərdiyi notada göstərilirdi ki, "hal-hazırda Sovet Rusiyası qoşunlarının Dərbənd rayonunda Azərbaycan sərhədi boyunca cəmləşməsi müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, ordunun göstərilən rayonda toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verəsiniz". Lakin, Çiçerin Azərbaycan hökumətinin notasını cavabsız qoydu (12). Bu da onunla izah edilirdi ki, Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə qərar verilmiş və hərəkatə keçilmişdi. Bakıdakı Komunist Partiyasının, Erməni rəhbəri Anastas İvanoviç Mikoyanın başçılığı etdiyi Bakı bolşevikləri, Azərbaycan xalqı adından XI qırmızı ordunu Azərbaycana dəvət etmişdi. XI qırmızı ordunun komandanlığı ilə razılaşdırılmış plana görə rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından bir-iki gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bu da, dünya ictimaiyyətində Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur fikri yaratmaq məqsədli olmuşdur (13). Lakin, Bakıda qiyam başlamamış, aprelin 27-də XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Buna səbəb isə Gəncə və Qarabağdan Azərbaycan ordusu köməyə gəlmədən Bakı və Bakıya gedər olan bölgələri işğal etmək idi. Az sa-

mək üçün Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 22:00-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

AXC, 23 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdu. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu təcrübəsinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından heç də geri qalmırdı. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra AXC-nin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislər üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Əfqan Vəliyev
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin
Baş Məsləhətçisi

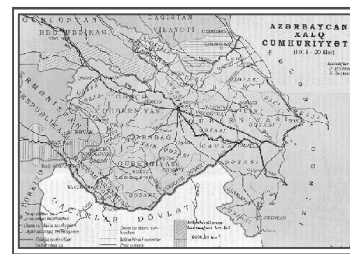
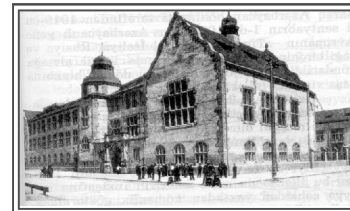
İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

- (1) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 13
- (2) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxiv (ARDA). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N1, 1918-1920-ci illər, s.1, 3
- (3) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 15
- (4) ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N 3, saxlanma vahidi 71
- (5) Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplu. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s. 19-20
- (6) ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond N 51, siyahı N 2, saxlanma vahidi 176-186
- (7) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab, Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s.984-992

Türk dilində

- (8) Mirzə Bala Mehmetzadə, Gene maarif cəpəsinə, Kurtuluş degisi, No, 13-14, Kasım 1935 Berlin, s. 292-395
- (9) Mekteb və Muallim, Kurtuluş dergisi, No 15, Ocak 1936 Berlin, s. 433-434
- (10) A.Benningsen, C. Lemerrier - Quakejay, Step'de Ezan Sesleri, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1981, s. 67-71.
- (11) Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990, s. 26.
- (12) Azərbaycan Dergisi, Yil: 23, Sayı: 210, Nisan - Mayıs - Haziran, Ankara, 1974, s. 30-35.
- (13) Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gençlik Neşriyatı, Bakü, 1990, s. 27.
- (14) Azərbaycan Dergisi, Yil: 23, Sayı: 210, Nisan - Mayıs - Haziran, Ankara, 1974, s. 28-30.

ydakı ordu bölmələri düşməne müqavimət göstərə bilmədi. Donanma gəmiləri isə bolşeviklərin əlinə keçmiş hərbi gəmilərin toplanan parlament binasına tuşlanmışdı. XI qırmızı ordunun hücumu ilə eyni vaxtda, aprelin 27-si gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamenti AK(b)P MK və PK(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi (14). Dinc əhali arasında qurbanlara və qan tökülməsinə yol ver-